

2.2. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok

Fedinec Csilla

A csehszlovák időszakban két országos népszámlálásra került sor. Az első 1921-ben tartották a 256. sz. ún. népszámlálási törvény alapján. A lakosság nemzetiségi összetételének felmérése politikailag a legfontosabb kérdés volt, mert ez igazolta a független Csehszlovák Köztársaság létjogosultságát. A „kommunikációban használt nyelv” helyett a „csoporthoz tartozást” vették alapul, ami lehetővé tette többek között a zsidóknak és a cigányoknak nemzetiséggé nyilvánítását. A „nemzetiség” kérdése és definíciója harcokat hozott nemcsak a csehszlovákiai nemzetiségekkel, hanem a csehek és a szlovákok között is. Noha hivatalosan létezett a „csehszlovák nemzetiség” is, megvolt a lehetőség a cseh és a szlovák nemzetiség külön-külön regisztrálására. A törvény szerint a második népszámlálásra 1925-ben kellett volna sort keríteni, azonban akkor elmaradt. Az 1927. évi 47. sz. törvénnyel 1930-ra írták ki a következő népszámlálást, részben a gazdasági válság hatására, részben a nemzetközi minták alapján döntöttek a tíz éves periódus mellett.¹

Az államfordulat nyomán főként magyarok hagyták el Kárpátalját, telepedtek át a trianoni országterületre. A hagyományos – „óslakó” – népesség mellett, megjelentek kis részben a szlovákok és nagyobb arányban a csehek, főleg hivatalnokréteg, akik az időszak végén, az újabb államfordulattal, szinte teljes létszámban elhagyták a területet. Cseh lakos nem is maradt.

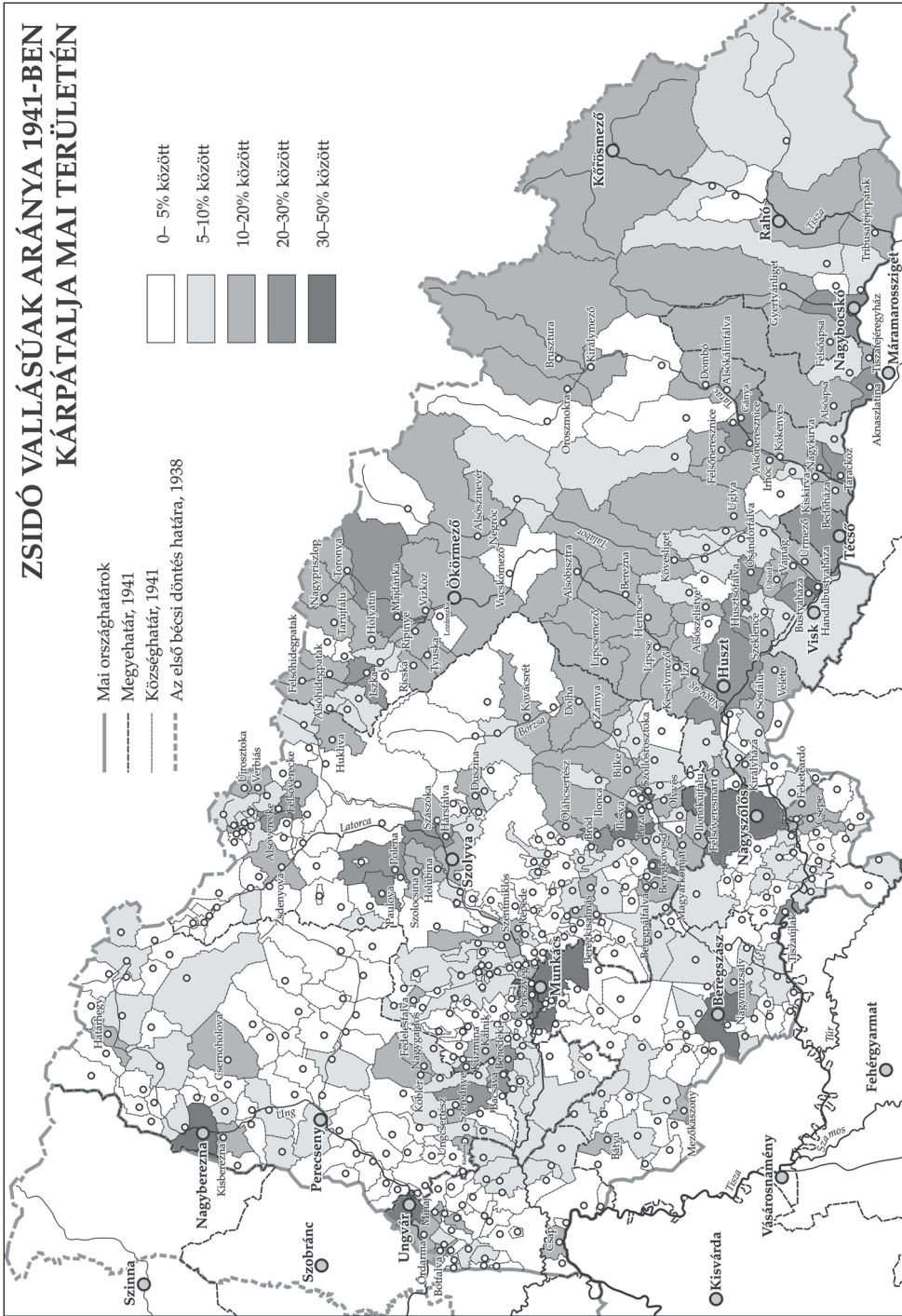
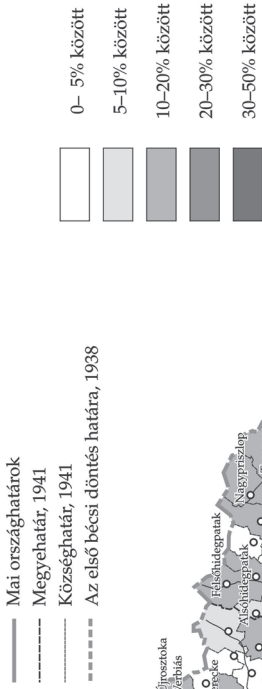
A magyarság felől nézve „a zsidó nemzetiség kategóriájának bevezetése döntően a [sziléziai] német és a [szlovenszkói és kárpátaljai] magyar nemzeti kisebbségek felदारabolását célozta; a népszámlálások idején a megszállt területek zsidóságát e nemzetiség bevallására biztatták, presszionálták vagy önkényesen így regisztrálták. Ehhez hasonlóan a görög katolikusokat ruszinokként iparkodtak föltüntetni, a magyar anyanyelvű cigányokat pedig cigány nemzetiségüként vették számba [...] A korszak kormánypárti magyar sajtója azt hirdette, hogy a csehszlovák demokrácia a zsidóknak biztosítja azt a szabadságot, amelyet a »kurzista« Magyarország megtagad tőlük. A magyar politikai ellenzék képviselői aggódva figyelték, hogy a zsidóság leválik a magyar kisebbségről; ez olyan ítéletekben is megfogalmazódott, hogy a zsidók cserbenhagyták a magyarságot.” „A kisebbségi nyelvhasználat lehetőségét a törvény az adott kisebbség lélekszámának az adott hely, pontosabban az adott bírósági járás összalakosságán belüli százalékarányához kötötte. [...] a magyar és a német anyanyelvű zsidókat, amennyiben zsidó nemzetiségűnek vallották magukat vagy tartották számon őket, nem számították hozzá a nyelvi jogokat igénylő magyar és német kontingenshez [...] Az egyetlen [kárpátaljai] város, ahol a magyar nyelvhasználat joga megmaradt,

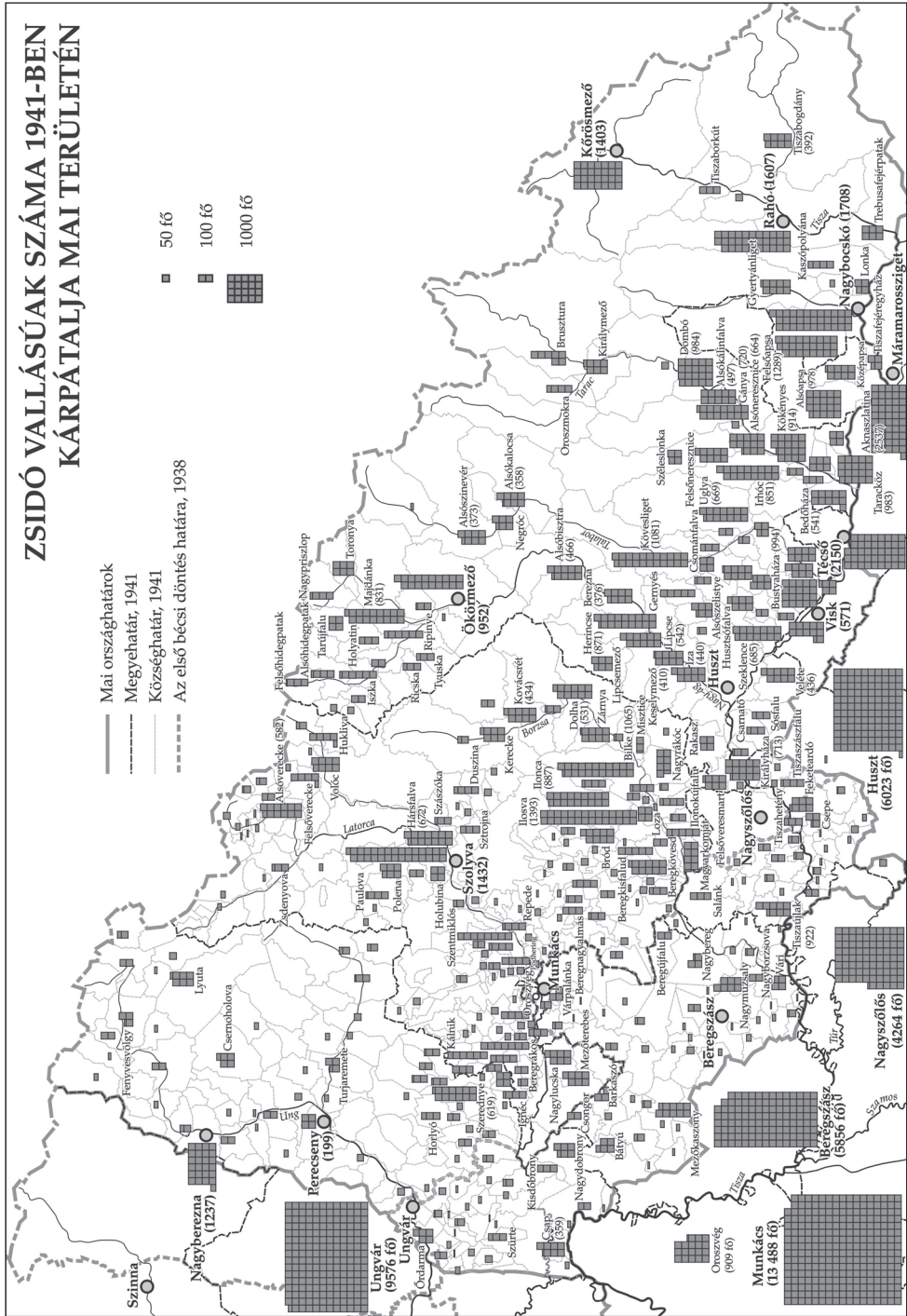
Munkács volt, még hozzá kimondottan a zsidóság között végzett agitáció következtében. [...] a népszámlálás után a hatóságok fenyegetésekkel akarták a zsidókat jobb belátásra – azaz a magyar nemzetiség megtagadására – bírni, nyelvvizsgára idézték, megbüntették őket. Így sem sikerült a bűvös 20% alá vinni a magyarok arányát.”²

A kárpátaljai etnikai viszonyokat befolyásolta továbbá a földreformmal összefüggésben végrehajtott ún. kolonizáció – a többségi lakosság képviselőinek államilag szervezett, nemzetpolitikai célzatú betelepítése a kisebbség, adott esetben a magyarok által lakott területekre. Csehszlovákiában a telepítések 1921 nyarán kezdődtek el. Az etnikai viszonyok megváltoztatásának szándékán túl a telepítéspolitikában meghatározó szerepet játszottak a katonai szempontok is. A kolonisták három csoportba sorolhatók: az országban élő, önként jelentkező csehek, szlovákok, morvák, ruszinok, repatriáns [külföldről hazatelepedő] szlovákok és csehek, valamint a legionáriusok. A legionáriusok az első világháború idején az antant kötelékében harcoló cseh-szlovák katonai egységek tagjai voltak. Szerveződtek ilyen egységek Franciaországban, Olaszországban, Oroszországban. Az olaszországi és a franciaországi légiók hazatérük után jelentős szerepet játszottak az észak-északkelet-magyarországi vármegyék katonai megszállásában; 1919 januárjában Ungvárra is olasz egyenruhás katonaság vonult be. A hazatérő legionáriusok is jelentkezhettek telepesnek. A legionárius telepek a fontosabb vasúti csomópontok mellett jöttek létre, abból a logikából eredően, ami a trianoni határmegvonást is motiválta: biztosítani és immár telepes falvak által is védelmezni a kisantant államainak vasúti összeköttetését. Kárpátalján telepes falvakat és legionárius telepeket is hoztak létre. Az 1930-as évek elejére, a telepítések befejezésének idejére Kárpátalján mintegy 15 kolónia volt, többségében cseh és szlovák, kisebb mértékben ruszin letelepedett családokkal. Az első bécsi döntés után a cseh és a szlovák telepesek elhagyták a vidéket, házaikat és telkeiket nagyjából az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) kapta meg és osztotta szét.³

Megjelent az időszakban egy több összetevős emigráns réteg is kelet felől: az oroszországi események elől menekülő oroszok, a lengyel területekről illegális átszivárgó ukránok, valamint a zsidók. Az illegális bevándorlás ellen változó sikerrel léptek fel a csehszlovák hatóságok. A zsidók az orthodox, nem magyarul beszélő közösségeket gyarapították, az oroszok és az ukránok pedig egyes képviselőik politikai szerepvállalása miatt kerültek középpontba, különösen 1938–1939 kapcsán vádolták őket azzal, hogy kívülállókként szóltak bele a helyi eseményekbe, behozták az „ukránizmust” a ruszinokkal szemben, holott nyilvánvalóan nem írható le a kérdés ilyen egyszerűsítő megközelítéssel. Kárpátalja lokális és széleskörű értelmezett történetével kapcsolatban a folyamatos diskurzusok kulcskérdése mindig visszavezethető arra, hogy a történelem aktorai – a helyi közösségek hétköznapi életének szintjén és a politikában is – új betelepültek, vagy bizonyos időtávlatból immár őslakosokká váltak. Ez a helyzet rányomta a bélyegét többek között a két világháború közötti időszakra is, és annak későbbi megítélésére egyaránt. Minden időszaknak megvoltak ebből a szempontból a „kulcsbetelepülői”; csak a 20. századot szemlélve: a csehszlovák időszakban – az ukránok, a revíziós időszakban – az „anyaországiak”, a szovjet időszakban – az oroszok, és a revíziós időszakot kivéve – a zsidók.

ZSIDÓ VALLÁSÚAK ARÁNYA 1941-BEN KÁRPÁTALJA MAI TERÜLETÉN

1921-ben Kárpátalján 80 000 főt meghaladó, a lakosság közel 14%-át kitevő zsidó lakosságot regisztráltak. Érdeemes részletesebben kitérni az 1930-as népszámlálásra, mivel az államfordulattól kellő időbeli távolságra immár megmutatkozott a megváltozott társadalmi-politikai viszonyok tényleges hatása. 1930-ra a zsidóság lélekszáma 90 000 fölé nőtt, megtartva a mintegy 14%-os részarányt. Több mint kétharmaduk falusi lakos volt és kétkezi munkával kereste a kenyerét. Ugyanakkor harmincnál több településen, a városokban és a mezővárosokban a lakosságnak több mint 20%-át tették ki, többek között Aknaszlatinán (44%), Bustyaházán (36%), Ilosván (36%), Ungváron (22%). Munkács a 43%-nyi zsidó lakosával, valamint az elővárosában, Oroszvégen található 38%-nyi zsidó lakossal a legnagyobb lélekszámú kárpátaljai közösséget jelentette, ez volt a régió zsidóságának legnagyobb kulturális és szellemi központja.⁴

RUSZINOK ÉS ZSIDÓK

Először is tegyük fel azt a kérdést, hogy ki a ruszin? Sem történeti, sem nyelvi értelemben nem egyszerű kérdés ez. Az egy nemzet – egy állam – egy nyelv modellt mintaként felállító Nyugat-Európától eltérően Közép- és Kelet-Európa soknyelvű és többnemzetiségű birodalmaiban a nyelv és nemzet sokáig nem ilyen egyértelműen kapcsolódott össze. A nemzet és a hozzá kapcsolódó fogalmak tekintetében megkülönböztethető a nyugati, valamint a közép- és kelet-európai nemzetfejlődés. Az első esetben a „homogenizáló állam” hozza létre a „nemzeteket”,⁵ a második esetben, a nagy birodalmakban, mint az osztrák vagy az orosz, nem történt meg ez a homogenizáció, ezért külön története van a folyamatos államiséggel nem rendelkező népek nemzeti mozgalmainak.⁶ A nacionalizmus ily módon Nyugaton egységesítő mozgalomként jelenik meg, Közép- és Kelet-Európában azonban szeparatista törekvésként.

1940-ben a ruszin származású történész, Bonkáló Sándor a következőképpen fogalmazta meg álláspontját.⁷ Az ószláv állam, a Kijevi Rusz népessége önmegnevezésének tartotta a ruszint, melyet a tatárjárás utáni időszakban a népesség egy része, „hogy megkülönböztessék magukat a moszkvai ruszinoktól, illetve ruszskijektől, felvették az ukrán nevet és csak a halicsi [galíciái] és a magyarországi kisoroszkok maradtak ruszinok. Mivel pedig az ukránizmus a múlt században Gácsországban is tért hódított, a halicsi ruszinok a század végén szintén elvetették a ruszin nevet, és ennek latinósított alakját, a rutént. Így századunkban már csak a kárpátaljai kisoroszkok nevezik magukat ruszinoknak, latinul és magyarul ruténeknek.” Bonkáló érveléséből egyértelmű, hogy a „rutének”, a „ruszinok”, valamint az „ukránok” etnonimák megkülönböztetése nem etnikai, hanem politikai alapú: erről lehet felismerni, megkülönböztetni a keleti szlávok ezen népcsoportjainak képviselőit. „A kisoroszk (ruszin, rutén) aki ukránnak nevezi magát, önálló ukrán állam felállításáról álmodozik. Az ukrán szónak tehát irredenta jelentése van.” Illetve: „A kárpátaljai rutén írók, hogy a külföldi ruszinoktól megkülönböztessék magukat, gyakran az uhoroszk (azaz magyaroszk) nevet használják. Ebben a névben benne van, hogy

Užhorod. Pohľad přes most na Masarykovo náměstí.

Ungvár központja, távolban a Masaryk tér, 1930-as évek

bár származásukra nézve keleti szlávok, mégis vérségi, műveltségbeli, gazdasági és történeti kapcsolataik a magyarsághoz fűzik őket.” És végül: az értelmiség többnyire ruténeknek nevezi a népét, „noha a köznép mindig csak ruszinnak, rusznáknak, rusznyáknak mondta magát”. Erről az értelmiségről azt kell tudni, hogy „A nemzeti igényeket a művelt osztályok nevelik bele az alacsonyabb néposztályokba. A rutének nem volt szláv érzésű értelmiségi osztálya.” Ugyanerről a Kárpátok túoldalán Iván Franko, a neves ukrán író 1896-ban keletkezett soraiban így vélekedett: „Semmi kifogásunk sincs az ellen, hogy a »magyar oroszok« jó magyar hazafiak legyenek. Lakhelyük, gazdasági és kulturális érdekeik révén szoros kötelékek fűzik őket Magyarországhoz, és mi jól tudjuk, hogy nincs lehetőségünk elszakítani ezeket a kötelékeket, mert azok földrajzi helyzetükből adódó, természetes szálak. Mindezekkel egyetemben azt gondoljuk, hogy vállalják tudatosan ruszinságukat, legyenek élő és tevékeny tagjai annak a nemzetnek, amelyhez származásuk, történelmi és szellemi hagyományaik kötik őket.”⁸

A kárpátaljai ruszinsággal kapcsolatos 20. és 21. századi megközelítéseknek alapvetően három irányát különíthetjük el. A magyar álláspont mind a dualizmus korában, mind a revíziós időszakban a „ruténokat”, illetve „magyaroroszokat” a Szent István-i állameszme szempontjából közelítette meg, s a politikát ebben a tekintetben a történeti szakirodalom sem hagyta cserben. A mai magyar történeti és nyelvészeti szakirodalom a ruszinokat olyan keleti szláv népcsoportnak tartja, amelyik több száz éves etnikai fejlődés során, elsősorban a mindenkori magyar állam kötelékében

képes volt önálló népcsoporttá fejlődni, melyet a Kárpátok túloldalán élő, eredeti kibocsátó közegétől néprajzi, nyelvi és kulturális jegyek különböztetnek meg.⁹ Magyarországon ma hivatalosan elismerik a ruszinokat és az ukránokat is, de ez nem indukál mélyebb diskurzusokat sem politikai, sem tudományos szinten, a „ruszin” és az „ukrán” időnként szinonimaként jelenik meg.

Ukrán oldalról már a 19. század második felétől egyértelművé teszi a szakirodalom, hogy a különböző etnonimákkal illetett népcsoportok (a mai ukrán etnopolitikai gondolkodásban használt kifejezéssel – szubetnikumok) az ukrán nép részét képezik, és az általuk lakott területek ukrán etnikai területek. Ez az az időszak, amikor kezdetét veszi a nemzeti történetírásnak az az iskolája, amely szerint államiság hiányában (nem Ukrajna, hanem) az ukrán nép történetét kell megírni. A szovjet időszak ezt a megközelítést zárójelbe teszi, a szovjet állam törekszik az ukrán etnikai területek megszerzésére, de elveti a nemzeti ideológiát. Ennek reneszánsza 1991 után, Ukrajna független állammá válásával következik be, amikor a *mainstream* ukrán történetírás visszanyúl ehhez a történeti iskolához. A nemzeti-történeti paradigma azonban mindenekelőtt a szovjet időszakban bekövetkezett történelmi lemaradást igyekszik pótolni, mintsem új utakat keresni.¹⁰

És végül a harmadik legfontosabb irány a ruszinok önállóságát, az ukránoktól való különbözőségét hangsúlyozza. Eszerint a ruszin vagy rutén etnonima a középkori keleti szláv népesség önmegnevezése, amelyikből a nemzetfejlődés során kialakult a mai belarusz, ukrán és kárpáti ruszin etnikum. A kárpáti ruszinok lakóterülete a mai Lengyelország déli, Szlovákia északkeleti szeglete, Ukrajna nyugati határszéle (azaz Kárpátalja) és Románia észak-közép területe.¹¹ A kárpáti ruszinokkal kapcsolatban a passzivitástól a politikai extrémitásig sokféle állásponttal találkozunk. A legerősebb irányvonal nem gondolkozik önálló államiságban, maximális célja az önálló nemzetként való elismertetés és a nyelvi kodifikáció.¹² Ebben az értelemben nem az ukrán nép történetét kell megírni az országtörténetként, hanem az ország területén élő népek történetén keresztül lehet megközelíteni egy történetileg kialakult államterület múltját.¹³

Egészen a 19. század végéig a falusi zsidók anyanyelvükön, a jiddisen kívül könnyedén beszéltek ruszinul. Társadalmi és gazdasági státusuk nagy mértékben azonos volt ruszin szomszédaikéval, ami egyenlőségérzetet és kölcsönös tiszteletet keltett. A csehszlovák időszakban is a zsidók kétharmada falun élt, de odalett a zsidóknak a kiskereskedelem betöltött dominanciája, abban a ruszinok is versenytársakká lettek, ami állandó, a sajtó nyilvánosságában is visszatükröződő vitákhoz vezetett, különösen a gazdasági válság sújtotta években.¹⁴ A legplasztikusabb, keserédes, cseppet sem hízelgő képet egy cseh kortárs író, Ivan Olbracht festett műveiben a kárpátaljai falusi zsidókról, ruszinokról, akinek műveit több nyelven, többször kiadták. Bármennyire nem hízelgő az általa bemutatott világ, az átlagolvasó ezekből a nagy olvasottságnak örvendő művekből tájékozódott, s ez a világ élt benne.

A két világháború közötti, csehszlovák időszak a demokratikus berendezkedés jegyében Kárpátalján az addigi ruszin (rutén) nemzettudattal párhuzamosan – a korábrinál lényegesen nagyobb – teret engedett az egyéb kulturális és politikai irány-

zatoknak. Így a ruszinoflok mellett az ukrán irányvonal is megerősödött, olyannyira, hogy az ún. második Cseh-Szlovák Köztársaság időszakában, 1938 utolsó és 1939 első hónapjaiban, a második kárpátaljai kormányban, azaz a Volosin-időszakban az ukrán politikai erők kezébe megy át a hatalom. Az időszak merőben másfajta hozzáállást tanúsított a zsidókhöz.

A Volosin-kormány tartott attól, hogy Magyarország nem elégszik meg az első bécsi döntéssel elért területszerzéssel, s a további revízióval szembeni védekezéshez Németországban

Marhavásár, Munkács, 1930-as évek

látta a szövetségest – ahogy Magyarország is Kárpátalja megszerzésében. Erre való hivatkozással autoriter kormányzási formát valósított meg. Volosin engedélyezte a lakosság mindössze alig több mint 1%-át kitevő német kisebbség számára, hogy megalakítsa a nemzetiszocialista pártot, és az használja a horogkeresztes jelvényt. 1938. október végével betiltotta az összes kárpátaljai politikai párt működését, és az új kitöltésére 1939 januárjában létrejött az Ukrán Nemzeti Egyesület, az egyetlen legális párt. Amikor a helyi parlamentbe (*szojm*) kiírták a választásokat, akkor azon csak ez az egyetlen politikai erő indulhatott, melynek listájára felvették a német kisebbség képviselőjét – a többiekét, kifejezett szándékkal legalábbis, nem. A szojsot egyébként csak egyetlen alkalommal tudták összehívni – 1939. március közepén, amikor a magyar hadsereg – német engedéllyel történt – beavatkozásával párhuzamosan kikiáltotta Kárpáti Ukrajna függetlenségét.

A kárpátukrán miniszterelnök 1938. december 28-án fogadta a zsidó kisebbség (a régió lakosságának 12%-át tették ki) képviselőit Hajim Kugel vezetésével, akik kinyilvánították lojalitásukat, és Volosin is barátságos kezét nyújtott. Azonban az ígéretek nem teljesültek. A Volosin-kormányban Németországhoz fűződő viszonya ennek semmiféle realitást nem adott.¹⁵ Zsidókat is internáltak az 1938. november 20-i rendelettel – két nappal azelőtt, hogy a prágai parlament elfogadta az autonómiatörvényt – a Rahó melletti Dumen-havasban felállított fogolytáborba, amit a szakirodalom egy része koncentrációs tábornak nevez, ahová azokat zárták, akik „politikailag megbízhatatlanok [...] megzavarták a rendet és a nyugalmat, például azzal, hogy indokolatlanul árat emeltek, rejtegetik a napi szükségleti eszközöket,

bármilyen módon bujtogatnak és szabotálnak”.¹⁶ Az autoriter berendezkedés ellenére a kormány nem tudta maradéktalanul ellenőrizni a helyzetet, konfliktusok tarkították a viszonyát a magyar beavatkozásig jelen levő „cseh” hatalommal, nemkülönben saját paramilitáris katonai erejével, a Kárpáti Sziccsel (Szics gárdával) is. Az időszakot, s azon belül különösen a Kárpáti Szicsét Ukrajna függetlenné válása (1991) után sajátos nemzeti-hazafias nimbusz veszi körül, elsősorban a reguláris magyar hadsereggel szemben tanúsított ellenállása okán, amely felfogás szemérmes minden esetlegesen dehonesztáló eseménnyel kapcsolatban. A magyar történetírásban pedig épp ellenkezőleg, ez egy rövid bekezdéssel leírható epizód.

MAGYAROK ÉS ZSIDÓK

Az ún. első Csehszlovák Köztársaságban nem volt antiszemita kurzus, sőt az 1930-as évek közepéig politikai antiszemitizmusról sem lehet beszélni. „A csehszlovák alkotmány a Monarchiában csak felekezeti csoportként számon tartott izraelita népességet nemzetiségi jogosítványokkal is felruházta. A zsidó nemzetiségi státusz bevezetése mögött meghúzódó politikai törekvések elsősorban arra irányultak, hogy a magyar nemzetiség számarányát így is csökkentse, de nem mellőzhetők a liberális szándékok és az ébredő zsidó reneszánsz hatásai sem, valamint az a körülmény, hogy a Csehszlovákiához került Kárpátalja (Podkarpatská Rus) területén jelentős, etnikai sajátosságokkal is jellemezhető, orthodox, asszimilálatlan zsidó tömegek éltek. A zsidóság nemzetiségként való felfogásában egyaránt benne rejtett a magyar etnikumtól való disszimiláció és a zsidó nemzeti öntudatra ébredés lehetősége is.” Míg Magyarország 1920-ban hermetikusan lezárta a határait a zsidó bevándorlás előtt, addig Csehszlovákiába nagy számban érkeztek Lengyelországból és a Szovjetunióból. „A bevándorlók, akik általában csak jiddisül és valamennyire lengyelül, ruszinul, esetleg németül beszéltek és az ortodoxiához tartoztak, a zsidó nemzetiség létszámát gyarapították, és a tradicionális zsidó kultúrát erősítették ott, ahol megtelepedtek.” Az óslakos magyar ajkú zsidósággal „ugyanazon felekezethez tartoztak, a társadalmi és a kulturális különbségek miatt áthidalhatatlannak látszó távolság volt a két csoport között.”¹⁷

Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer eredményeképpen nem csak a nemzetiségi területek szakadtak el Magyarországtól, hanem nagy számú magyar népesség is a határokon túlra került,¹⁸ beleértve Csehszlovákiát és azon belül Kárpátalját is. A megváltozott élethelyzethez való alkalmazkodás befolyással volt a zsidósággal való viszonyra is.

1919. január 12-én a csehszlovák hadsereg olasz egyenruhában megérkezik Ungvárra, és békésen bevonul a kaszárnyába. 1919 februárjától az újságokban megjelennek az első fehéren hagyott részek, a cenzori törlések. A saint-germaini döntés után, 1920-ban újjászerveződő magyar sajtó észrevehetően megváltozik, keresi az új pózokat. Nemcsak híreket közöl, hanem bátorságot és okot érez az észrevételezésre, és a véglegesnek látszó helyzetben indokoltnak látja a bűnbakkeresést. A *Határszéli Újság* így fogalmazza meg a magyarok számára új helyzetet: „Volt idő, amikor

mikivülünk tulajdonképpen más nem is volt. Csináltuk a kultúrát, az ókor sötét éjjele után hirdettük a »szabadság«, »testvériség« eszméjét [...], de jött az ellenség és azt mondta: ő hozza az igazi szabadságot, ő hozza az igazi testvériséget, ő az igazi kultúrát”.¹⁹ A politikát a ruszinok csinálják, a magyarok csak oldalról szemlélődnek. Ezzel párhuzamosan hangot kap a kendőzetlen zsidózás is. „a volt Magyarország egyes népeit tulajdonképpen az tette államgyűlölökké és magyargyűlölökké, mert meggyűlölték a magyar kormányok azon politikáját, amely a zsidókat az ő kárukra támogatta, erősítette, befolyáshoz engedte.”²⁰ „Kell nekünk a minket megértő és bár saját jóvoltukért, de nem ellenünk, nem a mi kárunkra fáradozó zsidóság, amely zsidó vallása mellett magyarnak meri magát vallani, de nem kell nekünk a konjunktúra zsidóság és ennek segítségére sem reflektálunk, mert úgy sem lenne soha áldás és eredmény azon. Nem kell nekünk a bolsevikiekkel kacérkodó, nem kell nekünk [...] a zsidóság, hogy úton-útfélen hazug rágalmatokat terjeszt a magyarországi állapotokról [...] mi [...] ha talán kevesebben is, de becsülettel akarunk itt jogainkhoz jutni.”²¹

A ruszinokkal és a zsidókkal kapcsolatos (helyi magyar politikai) attitűd sok tekintetben állandósult az elkövetkező két évtizedre. Korláth Endre, a kárpátaljai magyar pártszövetség elnöke az államfordulat utáni időszakban még óva intette a kárpátaljai magyar sajtót, hogy véleményt nyilvánítson a magyarországi politika bármely megnyilvánulása tekintetében.²² A trianoni szerződés becikkelyezése kapcsán is

Fürdőző zsidók a Latorca partján, 1939–1940

annak a véleményének adott hangot, hogy „megadjuk az államnak, ami az államé, de nemzeti öntudatunk birtokában megköveteljük és meg is fogjuk követelni azt, ami a miénk”.²³ A hangnem megváltozása – az állammal szembeni ellenzékiesség –, és a ruszin pártokhoz, politikájukhoz való viszony, csak az autonómiát követelők elfogadása összefüggésbe hozható a magyarországi hivatalos politika által a határon túli politikai

Weisz Vilmost 1924-ben Perényi báró nagyszőlősi birtokára hívta szeszgyára vezetésére. „Szívében Vilmos büszke magyar volt, [...] a kárpátaljai magyar kisebbséghez tartozónak vallotta magát.” Felesége, Teréz, szeretett olvasni. „A folyóirat hosszú cikket közölt a történelemről és a jelen eseményeiről, az utóbbiak sorában részletesen beszámolt a német zsidók életének megrázó tényeiről: 1936-ban mindenfajta tulajdonuktól megfosztották őket. [...] Minél több ilyen cikket olvasott, annál nagyobb aggodalommal figyelte, hogy a németországi politika kezd megfertőzni más országokat is. [...] Ezeket a cikkeket olvasva Teréz néha úgy felháborodott, hogy félretette a lapot, és napokig nem vette újra a kezébe. Kétségbe ejtették azok az írások, amelyekből az olvasó arról értesülhetett, hogy mi történt a zsidókkal más vidékeken, mert arra gondolt, mi lesz majd önánuk. Egy este, amikor férjével sötétedés után hazafelé tartott, két imbolygó emberre lettek figyelmesek, akik épp akkor léptek ki a kocsmából. Szemmel láthatóan részegek voltak. Már csupán tucatnyi lépés választotta el őket a két férfitől, amikor azt hallották, hogy az egyik így szól a másikhoz:

– Hé, Jóska, most már úgysem érezzük a fájdalmat, verjük meg a következő szembejövő embert!

– Remek ötlet – nyugtázta a társa.

Teréz belekarolt a férjébe és azt suttogetta neki, hogy jobb lesz, ha egy másik úton mennek haza.

– Szó sem lehet róla – mondta Vilmos, és határozottan folytatta útját a két részeg férfi irányába. Amikor melléjük értek, a Jóska nevezetű megtorpant egy pillanatra, aztán felismerte a házaspárt. Széles mozdulattal megemelte a kalapját, és udvariasan jó estét köszönt nekik.”

[Papp M. Zsuzsa, *Megtagadva* (Budapest, 2010), pp. 34–37.]

erőknek illegális úton nyújtott finanszírozással. A hivatalos magyar kormányzat az 1920-as években a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központján, az 1930-as években közvetlenül a miniszterelnökségen és a külügyminisztériumon keresztül juttatott pénzek révén gyakorolt befolyást többek között a kárpátaljai magyar pártokra és a ruszin autonomista Autonóm Földműves Szövetségre. Az utóbbi első embere, Bródy András 1938 októberében az első kárpátaljai kormány miniszterelnöke lett. A revízió utáni hozzáállás rávilágít ezeknek az akcióknak a céljára. Amikor Teleki Pál miniszterelnökként 1939-ben szorgalmazni kezdte a ruszin autonómia ügyét, a később kárpátaljai kormánybiztosnak kinevezett Perényi Zsigmond kijelentette: „igaz, hogy biztattuk őket autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de ezt a csehekkel szemben csináltuk”.²⁴ Teleki az 1940. április 25-i miniszterelnökségi értekezleten erről így nyilatkozott: „a mi segítségünkkel jöttek létre és részben itt is szerkesztődtek – magunk között vagyunk, ma már beszélhetünk róla – azok az autonómia-javaslatok és követelések, amelyekkel Kárpátaljának, Ruszinszónak népe Csehszlovákiával szemben előállott”.²⁵ Teleki minden jószándéka ellenére az időszakban a kárpátaljai ruszin autonómia ügyét 1940-ben *ad acta* tették.

A kárpátaljai magyar pártpolitika zsidósággal kapcsolatos hozzáállása megkezdhetetlenül a 20% kérdésévé vált, ami már az első népszámlálás kapcsán előjött, de folyamatosan napirenden szerepelt.²⁶ Az időszakban a ruszin nyelv kötelezően

használatos volt a csehszlovák államnyelvvél párhuzamosan az egész régióban, a többi kisebbségi nyelv használatát ott írta elő a nyelvtörvény, valamint a nyelvhasználatot szabályozó rendeletek, ahol a kisebbség aránya elérte a 20%-os határt. A korabeli helyi magyar sajtóban állandósult a magyar pártok panasza arra nézve, hogy – nem a csehszlovák állam praktikája, hanem – a zsidóknak a magyaroktól való elidegenedése akadályozza meg, illetve veszélyezteti ennek elérését. Korláth Endre a Magyar Pártszövetség nevében így nyilatkozott: „lehet-e itt szó zsidó nemzeti kisebbségről? Nemzet-e itt a zsidóság, vagy csupán vallás? Véleményünk szerint itt a zsidóság csupán vallás [...] s nem külön nemzet”.²⁷ Szerinte ebbe az irányba hat az önálló zsidó pártpolitizálás is. Az Egyesült Zsidópárt vezetőihez intézett levélben azt fejtegette, hogy „a zsidópártok felállítása óta a zsidók közül sokan úgy vélik, hogy magukat zsidó nemzetiségűeknek kell a népszámlálásnál vallaniuk”. Ez a körülmény a magyarság számarányának „károsodását eredményezné s nagyon sok helyen a magyar nyelvnek a közigazgatásban, bírászkodásban, sőt iskolákban való érvényesítését akadályozná”.²⁸ „Az itteni magyar nemzet élet-halál harcot folytat fennmaradásáért, gazdasági értékeinek és kultúrájának fejlesztéséért. Ez a küzdelem most nehézségekkel van egybekötve és áldozatokat követel. De ez nem ok arra, hogy valaki megtagadja kötelességeit azzal a kényelmes és nem erkölcsös tétellel, hogy ma már nem magyar, hanem zsidó vagyok és nincs közöm a magyarsághoz”.²⁹ Mindazonáltal a hétköznapi életet a magyar közegben elfogadott zsidó szomszéd, vagy az a zsidó boltos jellemezte, aki kijelentette: ha tőle bárki olyan árut kér, amit egy héten belül nem tud beszerezni, annak odaadja az egész boltját.

13. Romsics Ignác, „A nagyhatalmak...”, p. 213.
14. Janek István, *Szlovák–magyar kapcsolatok 1939–1944* (PhD-értekezés; Pécs, 2009), pp. 14–15, lásd <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/janekistvanphd.pdf>.
15. Az észak-keleti rutén részek elfoglalása román részről. MNL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1918. dec. 29.).
16. Halmosy Dénes, *Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződésai* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1983), pp. 89–93.
17. Halmosy, *Nemzetközi szerződések...*, p. 102.
18. Vidnyánszky, „Csehszlovák diplomáciai siker...”, p. 47. Lásd még: Peter Švorc – Michal Danilák – Harald Hepner, szerk., *Veľka politika a malé regióny (1918–1939)* (Prešov – Graz, Universum, 2002), pp. 34–44, 59–82.
19. Vö. Tokar Marian – Panov Alen, „Közgazgatás”, in: *Kárpátalja 1919–2009* (Budapest, 2010), pp. 51–54.

2.2. Ruszinok, magyarok, zsidók: Demográfia és interetnikus viszonyok

1. *History of Censuses*. Czech Statistical Office (<http://www.czso.cz/>).
2. Filep Tamás Gusztáv, „Zsidó magyarok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar közéletben. Szélgjegyzetek egy elhanyagolt témakörhöz”, *Irodalmi Szemle. Irodalom, művészet, művelődés/történet* (2011. július).
3. Tokar Marian, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés; Bankok és hitelszövetkezetek”, in: *Kárpátalja 1919–2009*, pp. 56–60. Vö. Simon Attila, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között* (Nostra tempora, 15) (Somorja: Fórum Kisebbségkutató Int., 2009).
4. *Енциклопедія історії і культури карпатських русинів* Павло Роберт Магочій, Іван Поп, уклад. (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010), p. 221 [I. I. Pop – Paul Robert Magocsi, eds. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture* (Toronto: University of Toronto Press, 2002)]; Левенець Ю. та ін.: *Закарпаття в етнополітичному вимірі* (Transcarpathia in Ethnopolitical Deminsion) (Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008), p. 262.
5. Vö. Anthony D. Smith, „A nemzetek eredete”, in: Kántor Zoltán, szerk., *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény* (Budapest: Rejtjel, 2004), pp. 183–203 (Anthony D. Smith, „The Ethnic Origins of Nations”).
6. Miroslav Hroch, „A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: A nemzetépítés folyamata Európában”, *Regio: Kisebbség, politika társadalom* (2000), 3. sz., pp. 3–26 (Miroslav Hroch, „From National Movement to the Fullyformed Nation: The nation-building process in Europe”, *New Left Review*, 198 [1993. March–April], pp. 3–20).
7. Bonkáló Sándor, *A rutének (a ruszinok)* (Basel – Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, [1996]). Az itt következő idézeteket lásd pp. 13, 58–59.
8. Idézi: *Hromada*. A magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület lapja. 2006, no, 2 (82) március–április.
9. Lásd főként Udvari István munkásságát: Zoltán András, szerk., *Udvari István élete és munkássága*. *Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель* (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 26.) (Nyíregyháza, 2010).

10. Орест Субтельний, „Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 року” In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник: Андреас Каппелер (Київ: Видавництво К.І.С., 2011), pp. 37–38. [Die Ukraine. Prozesse der Nationsbildung. Köln, Weimar, (Wien: Böhlau, 2011).] Az ukrán nyelvvel kapcsolatban: Міхаел Мозер, *Причинки до історії української мови*. [Contributions to the history of the Ukrainian language] (Вінниця, 2011).
11. John-Paul Himka, „The Construction of Nationality in Galician Rus’: Icarian Flight in Almost All Directions”, in: Ronald Gregory Suny – Michael D. Kennedy, szerk., *Intellectuals and the Articulation of the Nation* (Ann Arbor, 1999), pp. 150–153; Magocsi Paul Robert, „Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians”, in: *Canadian Slavonic Papers*, 3–4 (1997), pp. 301–334. Vö. Павло Роберт Магочій: „Русинська нація?” In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник: Андреас Каппелер (Київ: Видавництво К.І.С., 2011), 258–267.
12. Володимир Склокін: Павло-Роберт Магочій: *На Закарпатті ми робимо те, що рух громадівців робив в Україні в XIX столітті*. 07 червня 2012. <http://historians.in.ua/>.
13. Vö. Павло Роберт Магочій, *Україна: історія її земель та народів* (Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012) [Paul Robert Magocsi, *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. 2010].
14. *Енциклопедія історії і культури карпатських русинів...*, pp. 220–226.
15. Маріан Токар, *Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)* (Ужгород, 2006), p. 274.
16. Vehes Mikola – Tokar Marian, „Kárpáti Ukrajna politikai rendszere és választások a szojmba”, in: *Kárpátalja 1919–2009*, p. 104.
17. Kovács Éva, „Disszimiláció, zsidó azonosságtudat, regionális identitás Szlovákiában (1920–1938)”, *Regio: Kisebbségtudományi Szemle*, 2:2 (1991), pp. 68–70.
18. Összefoglaló kézikönyv a Magyarország határon kívüli élő magyar kisebbségek történetéről: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László, szerk., *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században* (Budapest: Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008); Nándor Bárdi – Csilla Fedinec – László Szarka, szerk., *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century* (East-European Monographs, 774) (New York: Columbia University Press, 2011).
19. *Határszéli Újság* (1920. jan. 4.). Vö. Fedinec Csilla, „Államfordulat a hétköznapokban (Ungvár 1918–1920)”, in: uő., szerk., *Nemzet a társadalomban* (Budapest: Teleki László Alapítvány, 2004), pp. 105–115.
20. „Államérdék és államgyűlölet”, *Határszéli Újság* (1920. jan. 18.).
21. „Itt van a kutya eltemetve”, *Határszéli Újság* (1920. dec. 1.).
22. Korláth Endre, „Kérelem az Új Közönyhöz és a Határszéli Újsághoz”, *Ruszinszkói Magyar Hírlap* (1922. ápr. 30.).
23. Korláth Endre, „Szózat 1922. július 26-án a Ruszinszkóba zárt magyar nemzetéhez!”, *Ruszinszkói Magyar Hírlap* (1922. júl. 27.).
24. Egyed-iratok. MTA Kézirattár, Ms 10-734/25.
25. Egyed-iratok. MTA Kézirattár, Ms 10-734/20.
26. A kérdésre vonatkozó forrásokat lásd Fedinec Csilla, *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok* (Fontes Historiae Hungarorum, 2) (Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, 2004).

27. *Ruszinszkói Magyar Hírlap* (1920. nov. 7.).
28. *Ruszinszkói Magyar Hírlap* (1921. febr. 13.).
29. *Ruszinszkói Magyar Hírlap* (1923. máj. 10.).

2.3. Gazdasági helyzet, foglalkozási összetétel

1. Tokar Marian, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, in: Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010), p. 58.
2. *Ibid.*, p. 54.
3. Joseph C. Pick, „The Economy”, in: *The Jews of Czechoslovakia. Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), pp. 359–429.
4. Sandor Fegyir, „Turizmus”, in: *Kárpátalja 1919–2009*, pp. 60–63.
5. Tokar, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 55; Juhász Antal, „A tiszai tutajozás és a szegedi super-mesterség”, in: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960–1962* (Szeged, 1962), pp. 117–146; Barna Gábor, „A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén”, *Ethnographia*, XCIX:3 (1988), pp. 189–212; Gráfik Imre, „A magyarországi fahajózás”, *Néprajzi Közlemények*, XXVI (Budapest: Néprajzi Múzeum, 1983).
6. Joseph C. Pick, „The Economy”, pp. 359, 391, 395.
7. Aryeh Sole, „Subcarpathian Ruthenia: 1918–1938”, in: *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, vol. 1 (Philadelphia – New York: JPS – Society for the History of Czechoslovak Jews, 1968), p. 127.
8. *Ibid.*
9. *Ibid.*
10. Tokar, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 57.
11. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, pp. 130–131; Tokar: „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 56.
12. Tokar, „Gazdaságpolitika és társadalomfejlődés”, p. 58.
13. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 127.
14. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 128.
15. A fogyasztói társaságok alakulásáról lásd Gaucsík István, „A csehszlovákiai magyarság gazdasági szervezetei (1918–1938): Gazdasági egyesületek, szövetkezetek, ipartársulatok”, *Korall*, 18 (2004), pp. 59–62.
16. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, pp. 130–131.
17. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 129.
18. Yeshayahu A. Jelinek, *The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948* (New York: Columbia UP, 2007), p. 196.
19. Sole, „Subcarpathian Ruthenia”, p. 129.
20. Jelinek, *The Carpathian Diaspora...*, p. 198.
21. Fedinec Csilla, *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944* (Galánta – Duna-szerdahely: Fórum – Lilium Aurum, 2002), p. 185.
22. *Ibid.*, p. 214.